

การวิจัยเชิงประเมิน : หลักการและการประยุกต์ใช้

ผศ.ดร.ธีรเดช ฉายอรุณ*

บทนำ

การประเมินเป็นสาขาวิชาที่มีการเติบโตและขยายวงกว้างออกไปอย่างกว้างขวางในช่วงครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา มีความแตกต่างทั้งฐานคิด (Paradigm) ตัวแบบ (Models) และวิธีวิทยา (Methodology) เพื่อตอบสนองต่อสิ่งที่ถูกประเมินที่แตกต่างหลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น และสิ่งที่จะต้องพัฒนาตามให้ทันกับความก้าวหน้าของการประเมินคือ วัฒนธรรมการประเมิน โครงสร้าง กลไกที่รองรับการประเมิน ศักยภาพของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการประเมิน (Stakeholders) และจริยธรรมการประเมิน (Ethics Evaluation) เราประยุกต์ใช้วิธีวิทยาการวิจัยในทุกสาขา ซึ่งศาสตร์ที่จำเป็นต่อการประเมิน ได้แก่ มานุษยวิทยา (Anthropology) สังคมวิทยา (Sociology) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (Science and Technology) การบริหารธุรกิจ (Business Administration) พฤติกรรมศาสตร์ (Behavioral Sciences) ด้านการศึกษา (Education) สุขภาพสาธารณะ (Public Health) เศรษฐศาสตร์ (Economics) การบริหารสาธารณะ (Public Administration) การวิจัยพัฒนา (Developmental Studies) เป็นต้น ซึ่งศาสตร์ต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้ทิศทางการประเมินสู่ความเป็นวิชาชีพ (Professional Evaluation) มีสถาบันเครือข่ายการประเมิน มีมาตรฐานจรรยาบรรณของการประเมิน เข้าสู่สังคมพหุวัฒนธรรม (Multiculturalism : International, Cross-border, Multi-stakeholders) และสู่ความเป็นสหวิทยาการการประเมิน (Interdisciplinary Evaluation) ความต้องการสหวิทยาการจะเพิ่มขึ้นตามความหลากหลายของสาระสำคัญของสิ่งที่ประเมิน และสู่ความต้องการสหวิทยาการเพิ่มขึ้นตามลำดับขั้นของการประเมิน เช่น เริ่มจาก กิจกรรม โครงการ แผนงานหรือยุทธศาสตร์ ชุมชนหรือองค์กร รัฐ เหนือรัฐระหว่างชาติ (Cross Countries) ซึ่งบทความนี้จะกล่าวถึงรูปแบบการประเมินในประเด็นต่าง ๆ ตามลำดับต่อไปนี้

พัฒนาการการประเมินได้ถูกแบ่งเป็นหลาย ๆ ยุคตามความเชื่อของนักประเมิน คือ ยุคแรก : การประเมินคือการวัดผล (Evaluation = Measurement) เกิดขึ้นในช่วงที่วิธีการวิทยาศาสตร์กำลังเฟื่องฟู บนฐานความเชื่อที่ว่าทุกสิ่งทุกอย่างวัดผลได้ด้วยตัวเลข โดยมีคำถามหลักว่า อะไรคือผลสัมฤทธิ์ที่พึงประสงค์ และจะวัดสิ่งนั้นได้อย่างไร ใช้กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ในการพิสูจน์ เช่น การทดสอบ การทดลอง เป็นต้น ยุคที่สอง : การประเมินคือการอธิบาย (Description) โดยพยายามหาคำอธิบายว่าความสำเร็จไม่ได้อยู่ที่ผลกับกลุ่มตัวอย่างเพียงเท่านั้น มีปัจจัยหลายประการที่เกี่ยวข้องและอธิบายเชื่อมโยงไปสู่เป้าหมายของโครงการ รุ่นที่สาม : การประเมินคือการตัดสิน (Judgment) การประเมินถูกนำไปใช้ในการบริหารโครงการอย่างจริงจังในวงจรรับใช้และมีเพียงผู้บริหารและผู้ประเมินที่เกี่ยวข้องกับการประเมิน ผู้ประเมินต้องหาความจริงเพื่อตัดสินโครงการ และนำข้อมูลความจริงนั้นเสนอต่อผู้บริหารประกอบการตัดสินใจ และยุคที่สี่ : การประเมินที่ตอบสนองต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในโครงการ จะให้ความสำคัญกับมุมมองทางความคิดที่แตกต่างกันทั้งที่สรุปได้และยังสรุปไม่ได้ที่มาจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในโครงการ ผู้ประเมินไม่ได้เป็นผู้ควบคุมการประเมินแบบเบ็ดเสร็จ แต่ตอบสนองต่อผู้มีส่วนได้ส่วนเสียซึ่งมีบทบาทในการเจรจาต่อรองเพื่อกำหนด

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาศึกษาศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

สรุปการบรรยายพิเศษ โดยนักศึกษาหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิจัยและประเมินผลการศึกษา รุ่นที่ 3 มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี วันที่ 3 พฤษภาคม 2556 ณ ห้องประชุมโกเมน อาคารบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี

อนาคตของโครงการ เน้นการใช้วิธีการเชิงคุณภาพควบคู่กับการทำกรณีศึกษา และยังเน้นที่การใช้ผลการประเมินโครงการในการวางแผนอนาคตเป็นหลัก อยากรที่จะได้รับการยอมรับจากผู้บริหารหรือผู้ให้ทุนในการประเมินโครงการเข้าสู่การผสมผสานของวิธีวิทยาจากยุคที่หนึ่งถึงยุคที่สามใช้วิธีวิทยาเชิงปริมาณ (Quantitative Methodology) ยุคที่สองใช้วิธีวิทยาเชิงคุณภาพ (Qualitative Methodology) ส่วนหลังยุคที่สอง ใช้วิธีวิทยาแบบผสมผสาน (Mixed Methodology) จึงทำให้การประเมินแยกเป็น 2 ระบบ คือการประเมินภายนอก และการประเมินภายใน

การประเมินแบบสองชั่ว คือ การประเมินภายนอก (External Evaluation) เป็นการดำเนินงานโดยบุคคลหรือคณะบุคคลที่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้งองค์กรที่รับผิดชอบโครงการและตัวโครงการ ทำการประเมินโครงการโดยอิสระตามองค์กรที่ให้ทุน องค์กรที่มีอำนาจตรวจสอบตามกฎหมาย หรือกลุ่มผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียมอบหมาย (Love 1991) ผู้ประเมินภายนอกอยู่ในฐานะผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเป็นกลาง ไม่มีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อโครงการ ส่วนการประเมินภายใน (Internal Evaluation) เป็นกระบวนการที่สมาชิกในองค์กรหรือโครงการ มีความรับผิดชอบประเมินโครงการอย่างต่อเนื่องตามการมอบหมายของผู้จัดการโครงการ (Love,1991) ซึ่งสามารถจัดความสัมพันธ์ระหว่างการประเมินทั้งสองชั่วได้ดังนี้

1) แบบไม่สัมพันธ์กันเลยเพราะ ต่างฝ่ายต่างกำหนดคำถาม โจทย์การประเมินทั้งของ ผู้ประเมินภายในและผู้ประเมิน ภายนอกได้อย่างอิสระและอาจ ไม่เหมือนกัน	2) แบบมีความสัมพันธ์กันอย่างมาก เพราะผู้ประเมินภายนอกต้อง ฟังจากผู้ประเมินภายในและ ตรวจสอบข้อมูลก่อนตัดสินใจ สรุปผลการประเมิน	3) แบบสัมพันธ์กันเล็กน้อย ทั้งผู้ประเมินภายนอกและ ผู้ประเมินภายในอาจมีโจทย์ ประเมินร่วมกัน ฟังพาข้อมูล กันบ้าง
---	---	--

วัตถุประสงค์ของการประเมิน

วัตถุประสงค์ของการประเมินเพื่อการวินิจฉัย (Diagnostic Purpose) เช่น การประเมินความเสี่ยง (Risk Evaluation) การติดตามความก้าวหน้า เพื่อการตัดสินใจ (Judgmental Purpose) เช่น การให้รางวัลคุณภาพ (Quality Award) การจัดอันดับองค์กร (Ranking Organization) ซึ่งทั้งสองวัตถุประสงค์จะเน้นความเป็นมืออาชีพ ความถูกต้อง เชื่อถือได้ใช้กับการประเมินภายนอก (External Evaluation) ส่วนอีกสองวัตถุประสงค์ที่เน้นการมีส่วนร่วม การยอมรับ และใช้ประโยชน์ได้จริง คือ เพื่อปรับปรุง (Improvement Purpose) ใช้การประเมินเป็นเครื่องมือในการบริหารโครงการ และเพื่อการเรียนรู้ (Learning Purpose) ใช้การประเมินเป็นเครื่องมือในการจัดการความรู้ มีการถ่ายทอดบทเรียน การประเมินเพื่อเสริมพลัง (Empowerment Evaluation) การประเมินจะเน้นคุณค่าความดี (Merit) มากกว่า คุณค่าหรือมูลค่า (Worth) การประเมินควรพิจารณาประเด็นหรือหลายแง่มุมที่น่าสนใจ มองหาคุณค่าภายในหรือคุณค่าที่แท้จริง คุณภาพของโครงการที่ประเมินคือ การทำได้ถึงระดับของความเป็นเลิศ อ้างอิงมาตรฐานการประเมินในแต่ละเรื่องเป็นสำคัญ และผลการประเมินสามารถเปรียบเทียบได้เพราะใช้มาตรฐานเดียวกัน

นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่ท้าทายการประเมิน คือปัญหาสังคมได้พัฒนาจากปัญหาเชิงเดี่ยว (Simple) มาสู่ปัญหายุ่งยาก (Complicate) และปัญหาซับซ้อน (Complex) นอกจากนี้ยังมีตัวเร่งให้สถานการณ์ปัญหาพัฒนาไปสู่ความซับซ้อนในสถานการณ์หรือบริบทแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีตัวละคร หรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง (Stakeholders) ประเด็นเชื้อชาติ หรือกลุ่มชาติพันธุ์ เกี่ยวกับเพศวิถี นโยบาย การเมืองในระดับสูง เช่น ระดับรัฐ

หรือเหนือรัฐ ลักษณะของโครงการในบริบทที่ซับซ้อน เช่น ไม่มีสูตรสำเร็จ (Recipe) ไม่เป็นเส้นตรง (Non-linear) เพราะมีการทดลองวิธีการ นวัตกรรมใหม่ ต้องทำงานร่วมกับคน องค์กร เครือข่าย มีการปรับรูปแบบของการบริหารจัดการ มีปัจจัยแทรกซ้อนจำนวนมาก ซึ่งมีความเสี่ยงที่จะไม่บรรลุผลตามที่คาดหวัง ให้ความสำคัญกับกระบวนการต้นน้ำ (Upstream) อย่างมาก ไม่เช่นนั้นแล้วจะล้มเหลวตั้งแต่ต้น การบวนการขับเคลื่อน หรือกลางน้ำ มีความยืดหยุ่น และปรับตัวเมื่อมีเรื่องมากมายปรากฏขึ้น (Emerge) ระหว่างการดำเนินการซึ่งเน้นการประเมินระหว่างดำเนินโครงการ (Formative Evaluation) มากกว่าการประเมินเพื่อสรุปผล (Summative Evaluation) และการประเมินสุดท้ายหรือปลายน้ำให้ความสนใจกับการพัฒนา (Development) พอ ๆ กันกับการปรับปรุง (Improvement) ซึ่งเหมาะกับการประเมินภายใน

ความหมายของแบบจำลอง (Model)

สามารถให้ความหมายได้หลาย ๆ แนว เช่น เป็นการนำเสนอให้เห็นทางกายภาพว่า วัตถุ สิ่งของนั้นมีรูปร่างอย่างไร ทำงานอย่างไร และมีลักษณะเล็กกว่าของจริง เป็นระบบที่ใช้ได้จริง และคนที่ต้องการนำไปใช้ เพื่อหวังให้เกิดผลที่คล้ายกัน เป็นการอธิบายเชิงทฤษฎีที่ช่วยให้เราเข้าใจว่า ระบบ หรือกระบวนการจะทำงานอย่างไร เป็นตัวแทนของสิ่งที่มีคุณภาพที่ผ่านการพิสูจน์คุณภาพมาแล้วอย่างชัดเจน เป็นชุดของสมการที่สอดคล้องสัมพันธ์กัน และการเลียนแบบโลกของความเป็นจริง (The Imitation of the Real World) ซึ่งธรรมชาติของแบบจำลองจะไม่สมบูรณ์เสมอ เพราะไม่มีแบบจำลองใดที่จะรวมเอาทุกสิ่งทุกอย่างของโลกแห่งความเป็นจริงได้ ในการสร้างแบบจำลอง จำเป็นต้องมีข้อสมมุติฐาน (Assumptions) ที่สนใจเฉพาะสิ่งสำคัญ ๆ ในโลกของความเป็นจริงเท่านั้น แบบจำลองควรที่จะเปลี่ยนแปลงหรือสามารถจัดการทำได้ทั้งทางกายภาพ (Physical) และใช้สัญลักษณ์ (Symbolic) เนื่องจากการจัดการกระทำในโลกแห่งความเป็นจริงยากและไม่สะดวก ในการพัฒนาแบบจำลองเป็นไปตามกระบวนการทัศน์ ปฏิฐานนิยม (Post-Positivism) ที่เชื่อในเรื่องความจริงหนึ่งเดียว (Single Reality) มีการลดทอน (Reductionism) และใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์มาตรวจสอบ และทดลอง แต่กระบวนการทัศน์ดังกล่าวให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยน (Modify) โดยการใช้เงื่อนไขที่เป็นไปได้ทั้งหมดเข้ามาพิจารณา ส่วนแบบจำลองการประเมิน (Evaluations Models) การประเมินโดยยึดแบบจำลองจะทำให้การประเมินเป็นระบบ ตรวจสอบได้ และสำเร็จรูป เพราะแบบจำลองการประเมินต่าง ๆ ถูกคิดขึ้นมาภายใต้ฐานคติบางอย่างและมีวัตถุประสงค์เฉพาะ จึงมีจุดเด่นจุดด้อยต่างกัน และไม่มีตัวแบบใดที่ดีที่สุด เพราะแบบจำลองการประเมินบอกความหมายของการประเมินในทัศนะของผู้พัฒนาแบบจำลอง มีวัตถุประสงค์และเป้าหมายของการประเมิน บทบาทและความสัมพันธ์ของผู้ประเมิน ผู้ถูกประเมิน และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง มิติ หรือประเด็นการประเมินที่แบบจำลอง และกระบวนการประเมินนั้นเหมาะสมในนี้ข้อยกตัวอย่างรูปแบบการประเมินที่สำคัญและน่าสนใจ ดังนี้

รูปแบบการประเมินที่หนึ่ง คือ CIPP Model ซึ่งบทบาทของนักประเมินและผู้บริหารจะแยกจากกันโดยเด็ดขาด แต่จะต้องทำให้การดำเนินโครงการ การประเมินและการตัดสินใจสิ่งการนั้นประสานต่อเนื่องกัน เมื่อประเมินด้านบริบท (Context Evaluation) ต้องการทราบความจำเป็นที่จะทำ ประเมินด้านปัจจัย (Input Evaluation) ต้องการทราบว่ามันจะอย่างไร ประเมินด้านกระบวนการ (Process Evaluation) ต้องการทราบว่ามีลำดับขั้นตอนในการดำเนินการอย่างไร และการประเมินด้านผลผลิต (Product Evaluation) ความสำเร็จของโครงการ การประเมินโดยใช้ CIPP Model ใช้ในการประเมินโครงการระหว่างดำเนินการและสิ้นสุดโครงการ หรือใช้ประเมินเพื่อปรับปรุงหรือตัดสินใจโครงการ ดังตารางต่อไปนี้

Items	Formative	Summative
บริบท (Context)	ประเมินเพื่อแนะนำว่าเป้าหมายของโครงการควรจะเป็นเช่นใด	ประเมินว่าเป้าหมายโครงการสอดคล้องกับความต้องการ สภาพปัญหา และบริบทอื่นหรือไม่
ปัจจัย (Input)	ประเมินเพื่อแนะนำว่าโครงการควรจะเป็นอย่างไรพร้อมแผนงาน	ประเมินว่าโครงการและแผนงานมีศักยภาพที่จะบรรลุเป้าหมายหรือไม่เมื่อเปรียบเทียบกับโครงการอื่น
Process (กระบวนการ)	ประเมินเพื่อแนะนำเรื่องการนำแผนงานไปปฏิบัติตลอดช่วงเวลา	ประเมินว่าโครงการดำเนินการไปตามแผนหรือไม่
ผลผลิต (Product)	ประเมินเพื่อแนะนำว่าควรเดินหน้าต่อปรับเปลี่ยน ขยายผล หรือยกเลิกโครงการ	ประเมินว่าผลลัพธ์และผลข้างเคียงบรรลุเป้าหมายหรือไม่ และที่เป็นเช่นนั้นจะเชื่อมโยงกับ CIPP อย่างไร

นอกจากนี้ยังได้ประเมินผลที่เกิดขึ้น (Product) คือ การประเมินผลกระทบ (Impact) หมายความว่าโครงการได้เข้าถึงผู้รับผลประโยชน์ได้ตามเป้าหมายหรือไม่ อย่างไร การประเมินประสิทธิภาพ (Effectiveness) ต้องการทราบว่าโครงการก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่มีคุณภาพและมีนัยสำคัญหรือไม่อย่างไร รวมทั้งด้านบวก ด้านลบ ความสั้นยาวของระยะเวลา และทั้งที่เจตนาและไม่เจตนา การประเมินความยั่งยืน (Sustainability) หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นจากโครงการนี้อาจจะบางส่วน หรือทั้งหมดจะถูกนำไปสานต่อ (Institutionalization) จนเกิดผลต่อเนื่องหรือไม่ อย่างไร และการประเมินการขยายผล (Transportability) หมายถึง โครงการนี้ได้ถูกนำไปขยายผลในที่อื่น ๆ หรือไม่ อย่างไร ซึ่งมักใช้กับกับกรณีที่ผู้เข้าร่วมโครงการหรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องมีความต้องการและมีศักยภาพที่จะไปดำเนินการเอง ซึ่งการประเมินโดยใช้ CIPP Model มีข้อสังเกตว่าขึ้นอยู่กับสมรรถนะของผู้ประเมิน (Evaluator) ปัญหาของผู้มีอำนาจการตัดสินใจทั้งสมรรถนะและการเมืองในการประเมิน และปริมาณสารสนเทศมากเกินไปหากใช้การประเมินแบบ Summative

รูปแบบการประเมินที่สอง คือ การประเมินแบบเสริมพลัง (Empowerment Evaluation : EE) ซึ่ง Fetterman ได้เขียนบทความเรื่อง “Empowerment Evaluation” ครั้งแรกในปี 1994 ในที่ประชุมสมาคมนักประเมินอเมริกัน และบทความล่าสุดเรื่อง “Empowerment Evaluation : Yesterday, Today and Tomorrow” ตีพิมพ์เดือนมิถุนายน ปี 2007 ซึ่งทำให้ รูปแบบการประเมินแบบเสริมพลังถูกนำไปใช้จริงในหลายวงการ เช่น การศึกษา การพัฒนาเด็กและเยาวชน ด้านธุรกิจ การพัฒนาสังคม การพัฒนาการบริการด้านสุขภาพ เป็นต้น การประเมินแบบเสริมพลังเป็นวิธีการในการประเมินที่เน้นการเพิ่มโอกาสในการประสบความสำเร็จของโครงการโดยจัดหาเครื่องมือดี ๆ ให้แก่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียกับโครงการเพื่อทำการประเมินแผนและการทำกิจกรรมด้วยตนเองและทำให้ประเมินกับการวางแผนและบริหารโครงการหรือองค์กรรวมเข้าเป็นเนื้อเดียวกัน ซึ่งมีปรัชญาว่า เราใช้การประเมินเพื่อช่วยให้เขาประเมินตัวเองและยกระดับความสามารถในการทำโครงการไปสู่เป้าหมายได้ในที่สุดคือ ได้ทั้งเป้าหมายและสมรรถนะไปพร้อม ๆ กันซึ่งมีกิจกรรมเสริมพลังอีกจำนวนมาก เช่น การฝึกอบรม (Training) การอำนวยความสะดวก (Facilitation) เป็นที่เลี้ยงคอยแนะนำ สนับสนุน โน้มน้าว ชักจูง จุดประกาย ชวนให้คิดนอกกรอบ ให้เสรีภาพในการตัดสินใจ ซึ่งปรัชญาของการประเมินแบบเสริมพลังเท่ากับการประเมินตนเอง (Self Evaluation) รวมกับการกำหนดอนาคตด้วยตนเอง (Self Determination) และ Fetterman ได้นำการประเมินนี้ไปอยู่ในโครงการในบริบทของพื้นที่จริง เริ่มจากวัตถุประสงค์ของโครงการและกิจกรรมย่อย ๆ สู่ผลลัพธ์หรือเป้าหมาย กระบวนการประเมินเปิดช่องทางให้มีการประเมิน

ตนเองตามความจริง เสริมพลังเพื่อปรับกลยุทธ์แต่ละกิจกรรม แก่ความบกพร่องที่ละจุด เมื่อโครงการบรรลุเป้าหมาย จะเกิดบทเรียนจากการทำงานทั้งคนและทีมได้รับการพัฒนาขึ้น ซึ่งมีผู้มีบทบาทที่เกี่ยวข้องในการประเมินประกอบด้วย นักประเมิน (Evaluator) เป็นผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator) ครู (Teacher) ครูฝึก (Coach) และเพื่อนแท้ (Critical Friend) เห็นด้วยกับแนวทางหรือวัตถุประสงค์ของโครงการ ต้องการให้โครงการสำเร็จ ช่วยให้ผู้ใช้ร่วม EE ในการพัฒนารูปแบบและวิธีการประเมินตนเองที่เข้มแข็งและเป็นระบบ อันจะนำไปสู่การสร้างการเปลี่ยนแปลงใน โครงการได้ และช่วยสร้างข้อมูล (Baseline Data) ติดตามโครงการ และบันทึกการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ส่วนชุมชน ในโครงการ (Community) เป็นผู้ประเมินโครงการของตนเองและกำหนดอนาคตของตนเอง ช่วยกันหากกลยุทธ์หรือ แนวทางที่จะทำให้โครงการดีขึ้น แลกเปลี่ยนประสบการณ์ของตนเอง กระตุ้นหรือให้กำลังใจเพื่อนสมาชิก และผู้ให้ ทุน (Funder) หรือผู้บริหาร เป็นผู้เอื้ออำนวยให้กระบวนการ EE เข้าไปอยู่ในโครงการได้รวมทั้งข้อเสนอแนะที่เป็น ประโยชน์

ขั้นตอนการประเมินแบบเสริมพลัง เริ่มจากการกำหนดภารกิจหรือเป้าหมาย (Mission/Goal) การตรวจสอบ ต้นทุน (Taking Stock) และการวางแผนเพื่ออนาคต (Planning for Future) โดยมีหลักการปฏิบัติ 10 ประการ แบ่งเป็น 2 ด้าน คือ ด้านกระบวนการ ประกอบด้วย 1) ความรู้สึกเป็นเจ้าของผลการประเมิน ร่วมกันตัดสินใจตลอด กระบวนการประเมินรวมทั้งตัดสินใจว่าจะใช้ผลการประเมินอย่างไร (Ownership) 2) การมีส่วนร่วมต่อกระบวนการ ประเมินและร่วมตัดสินใจของทุกภาคส่วน (Inclusion) 3) เน้นการพิจารณาอย่างลึกซึ้ง การร่วมมือร่วมใจอย่างเปิดเผย โปร่งใสของทุกภาคส่วน (Democratic Participation) 4) กระบวนการประเมินเปิดโอกาสให้คนนำความรู้หรือภูมิปัญญา ท้องถิ่นออกมาแลกเปลี่ยน (Community Knowledge) 5) การให้ความสำคัญกับกลยุทธ์ที่ปฏิบัติได้ผลจริงหรือผ่าน การทดสอบมาแล้ว (Evidence-Based Strategies) และ 6) เป็นกระบวนการที่ทำให้การบริหารโครงการแสดงความ รับผิดชอบที่ตรวจสอบได้ (Accountability) ส่วนด้านผลลัพธ์ ประกอบด้วย 1) ควรเป็นเครื่องมือทำให้คุณภาพโครงการ ดีขึ้น (Improvement) 2) ควรทำให้คนเปลี่ยนวิธีคิด และองค์กรเปลี่ยนเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ (Organizational Learning) 3) ควรทำให้เกิดความเท่าเทียมกันของการได้รับทรัพยากร โอกาสและอำนาจการต่อรอง (Social Justice) และ 4) ควรอำนวยความสะดวกให้คนในโครงการได้ใช้ข้อมูลเพื่อเรียนรู้ศักยภาพของตนและพัฒนาตนเอง (Capacity Building)

รูปแบบการประเมินที่สาม คือ แผนที่ผลลัพธ์ (Outcome Mapping : OM) พัฒนาโดย Sarah Earl และ คณะผู้ประเมินของ IDRC (International Development Research Center) เป็นเครื่องมือที่บูรณาการ การวางแผน การติดตาม และการประเมินผลไว้ด้วยกัน ทำให้ได้ทั้งผลของการพัฒนาแผนงาน โครงการ และผลที่เกิดขึ้นกับโครงสร้าง ภายใน (Learning Organization) เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้เราติดตามการเปลี่ยนแปลงอย่างมีทิศทางและช่วยให้เกิด การปรับเปลี่ยนไปสู่สิ่งที่ดีกว่าและหัวใจสำคัญอยู่ที่การทำความเข้าใจว่าโครงการต้องการได้ผลลัพธ์ โดยใครและ อย่างไร ซึ่งหลักการของ Outcome Mapping เกี่ยวข้องกับ ผลลัพธ์ คือ การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของภาคีหลัก (Boundary Partner) ซึ่งอาจหมายถึงพฤติกรรมของปัจเจก หรือความสัมพันธ์ระหว่างกันก็ได้ ภาคีหลัก หมายถึง คน กลุ่ม องค์กร แผนงาน โครงการที่เข้าไปเกี่ยวข้องโดยตรง เช่น หน่วยงานภาครัฐ หอการค้า กลุ่มเยาวชน สมาคม วัฒนธรรม ส่วน Mapping คือ การนำเสนอภาพความคิดเพื่อกำหนดตำแหน่งของตนในปัจจุบันเพื่อเชื่อมโยงอดีตและ อนาคต ดังนั้น การทำแผนที่ผลลัพธ์จึงเป็นการนำเสนอภาพเกี่ยวกับผลลัพธ์ของแผนงาน โครงการ หรือ พฤติกรรม โดยเชื่อมโยงกับยุทธศาสตร์และการดำเนินงานของโครงการที่มีการเฝ้าระวังอย่างเป็นระบบ ซึ่งจุดเน้นของ OM คือ วงจรชีวิตของแผนงาน โครงการ เช่น การควบคุมแผนงาน โครงการจะลดลงตามเวลา ส่วนการมีส่วนร่วมและศักยภาพ ของภาคีหลักจะเพิ่มขึ้นตามช่วงเวลา

ขั้นตอนการทำแผนที่ผลลัพธ์

ขั้นตอนการทำแผนที่ผลลัพธ์ มีขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้ ขั้นที่หนึ่งขั้นการออกแบบ (Intentional Design) ประกอบด้วย การกำหนดเป้าหมาย /วิสัยทัศน์ของแผนงาน (Vision) โครงการ กำหนดสิ่งที่จะต้องกระทำเพื่อบรรลุเป้าหมาย/วิสัยทัศน์/พันธกิจ (Mission) กำหนดภาคีหลักของแผนงาน/โครงการ (Boundary Partners) การกำหนดผลลัพธ์ที่พึงประสงค์ (Outcome Challenges) แต่ละภาคีหลัก กำหนดแผนที่ยุทธศาสตร์ (Strategies Map) แต่ละผลลัพธ์ที่พึงประสงค์ และกำหนดวิธีการวิธีการทำงานขององค์กรที่รับผิดชอบ (Organizational Practices) ขั้นที่สอง ขั้นติดตามและประเมินผล (Outcome & Performance Monitoring) ประกอบด้วย การจัดลำดับการติดตามการทำงานของโครงการ (Monitoring Priorities) บันทึกการติดตามผลลัพธ์ (Outcome Journals) ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงของภาคีหุ้นส่วน บันทึกยุทธศาสตร์ที่ใช้ในโครงการ (Strategy Journals) และบันทึกการดำเนินงานโครงการ (Performance Journals) และขั้นสุดท้าย คือ ขั้นการจัดทำแผนการประเมินผล (Evaluation Planning) เป็นการกำหนดข้อมูลที่จะประเมิน วิธีเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และรายละเอียดอื่น ๆ เรียบเรียงเป็นแผนการประเมินผล

กระบวนการประเมิน (Evaluation Process)

เน้นกระบวนการทั่วไปใช้ได้กับการประเมินทุกลักษณะ และไม่ขึ้นอยู่กับตัวแบบการประเมิน ประกอบด้วยขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้

ขั้นแรก : ศึกษาโครงการที่จะประเมินให้เข้าใจว่า ประเมินทำไม (Program Rational) วัตถุประสงค์ของโครงการคืออะไร (Program Goals/Objectives) แนวคิดของโครงการ (Program Concepts) ต้องศึกษาให้ทราบและเข้าใจว่าเจ้าของโครงการคิดอย่างไร กลุ่มเป้าหมายของโครงการ (Program Targets) แผนการดำเนินงานของโครงการ (Program Plan) และการจัดการโครงการ (Program Management)

ขั้นที่สอง : กำหนดคำถามในการประเมิน (Evaluation Questions) เหมือนการวิจัยทั่วไปที่ต้องเริ่มต้นจากการตั้งโจทย์/คำถามการวิจัย เป็นคำถามที่โครงการนั้นควรตอบแก้สังคม เพื่อแสดงความรับผิดชอบต่อสังคม (Accountability) และสะท้อนคุณค่า ความสำเร็จของโครงการ ซึ่ง Rossi, Freeman & Lipsey ได้เสนอ Typical Research Questions ดังนี้ คือ ประเมินความต้องการจำเป็นของโครงการ (Assessment of Need for the Program) ประเมินทฤษฎีและการออกแบบของโครงการ (Assessment of Program Design and Theory) ประเมินกระบวนการและการดำเนินงาน (Assessment of Program Process and Implementation) การประเมินผลลัพธ์ของโปรแกรม (Outcome/Impact) การประเมินต้นทุนและประสิทธิภาพ (Assessment of Program Cost and Efficiency) ซึ่งลักษณะคำถามที่ดีควรมีลักษณะที่มีความเหมาะสม สมเหตุสมผล (Reasonable and Appropriate) และสามารถหาคำตอบได้ (Answerable) มีตัวอย่างคำถาม ดังตาราง

Need Assessment	Program Design	Program Process	Program Outcome	Program Cost and Efficiency
1. ธรรมชาติและขนาดของปัญหาเป็นอย่างไร	1. กลุ่มเป้าหมาย/ผู้รับบริการควรได้รับอะไร	1. โครงการเป็นไปตามแผนหรือไม่	1. โครงการได้ผลตามที่ตั้งไว้หรือไม่	1. ใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพหรือไม่
2. ลักษณะทั่วไปและความต้องการของกลุ่มเป้าหมายเป็นอย่างไร	2. โครงการนั้นจะเข้าไปถึงกลุ่มเป้าหมายอย่างไร	2. โครงการได้ส่งผู้เป้าหมายกลุ่มใดใครไม่ได้รับ	2. กลุ่มเป้าหมายได้รับประโยชน์จากโครงการหรือไม่ อย่างไร	2. งบประมาณสมเหตุสมผลหรือไม่ เมื่อเทียบกับสิ่งที่ได้รับ
3. โครงการที่ต้องการคืออะไร	3. โครงการนั้นจะเข้าไปอยู่ในพื้นที่ตั้งแต่ต้นจนจบได้อย่างไร	3. กลุ่มเป้าหมายมีความพึงพอใจเพียงใด	3. มีผลข้างเคียงหรือผลที่ไม่พึงปรารถนาเกิดขึ้นบ้างหรือไม่	3. มีทางเลือกอื่นในปัญหาเดียวกันที่จะทำให้ต้นทุนลดลงหรือไม่
4. มีความจำเป็นต้องจัดระบบอะไรบ้างเพื่อทำให้ความต้องการนั้นไปสู่เป้าหมาย	4. โครงสร้างการบริหารควรเป็นอย่างไร	4. การบริหารโครงการ (บุคลากร โครงสร้าง กลไกการบริหาร) ทำหน้าที่ได้ดีเพียงใด	4. สภาพปัญหาได้คลี่คลายอย่างไร	
	5. ทรัพยากรขนาดไหนจึงจะเหมาะสมกับโครงการ		5. มีผลดีที่ไม่ได้คาดหวังเกิดขึ้นหรือไม่ อย่างไร	

ขั้นที่สาม : กำหนดชนิดข้อมูล หรือตัวชี้วัดในการประเมิน ตัวชี้วัด (Indicators) หมายถึง ตัวเลข สัดส่วน หรือข้อเท็จจริงที่สังเกตได้ ที่ช่วยให้เราประเมินสภาพที่เป็นจริงหรือพัฒนาการของสิ่งที่ประเมิน อันจะนำไปสู่การวางแผนในอนาคต คุณภาพของตัวชี้วัดที่ดีควรเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการ (Technically Sound) มีที่มาน่าเชื่อถือ เช่น สูตรต่าง ๆ ผลการวัดสามารถตีความได้ง่าย (Understandable) และสะท้อนการเปลี่ยนแปลงได้จริง มีความสัมพันธ์กัน (Relevant) ผลที่ได้มีความหมาย (Meaningful) สามารถนำไปใช้ได้จริงและเป็นประโยชน์ คำนวณค่าต่อการลงทุน (Cost-effective) ในตัวชี้วัดนั้น

ขั้นที่สี่ : การเก็บรวบรวมข้อมูล การเก็บข้อมูลกับกลุ่มเป้าหมายในลักษณะของการสำรวจกับกลุ่มตัวอย่าง (Sample Survey) หรือการสัมภาษณ์เป็นรายบุคคล รายกลุ่ม การทำกรณีศึกษา (Case Study) เป็นการอธิบายหรือวิเคราะห์ในเชิงลึกของโครงการเดียว ภายใต้สภาพแวดล้อมของโครงการนั้น ๆ อย่างครบถ้วน โดยมีเจตนาที่จะศึกษาโอกาสที่จะแผ่ขยายโครงการ การทดลองภาคสนาม (Field Experiment) เป็นการศึกษาว่าโครงการในลักษณะที่เป็นสาเหตุได้ก่อให้เกิดผลที่ตามมาอย่างไร (Cause-and-Effect) การใช้ข้อมูลที่มีอยู่ (Available Data) ข้อมูลสถิติ รายงานประจำปี รายงานการวิจัยประเมิน เป็นต้น

ขั้นที่ห้า : การวิเคราะห์และรายงานผล ใช้หลักการเดียวกันกับการวิจัยทั่วไป อาจมีรายงานการประเมินหลายฉบับ เพื่อประโยชน์ใช้สอยที่ต่างกัน ควรวิเคราะห์ข้อดีข้อเสีย หรือเวทีค้นข้อมูลให้กับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในโครงการ เพื่อวางแผนสำหรับอนาคตต่อไป และสิ่งที่ยากที่สุดในขั้นตอนนี้คือ การสร้างชุดข้อเสนอแนะจากผลการประเมินที่ต้องอาศัยการตัดสินใจ (Value Judgment) รวมทั้งประสบการณ์ของผู้ประเมินที่จะทำให้ข้อเสนอแนะมีประโยชน์และมีความเป็นไปได้

ประเด็นจริยธรรมในการวิจัย (Ethical Issues in Evaluation)

สมาคมประเมินอเมริกัน (American Evaluation Association : AEA) ได้ให้หลักการสำหรับนักประเมิน คือ การคุ้มครองมนุษย์ (Human Subjects Protections) ให้มีความสำคัญระหว่างผลประโยชน์และความเสี่ยง (between benefits and Risk) และมีความเที่ยงธรรม (Justice) ซึ่งหลักการผู้ประเมิน ประกอบด้วย

1. การแสวงหาความรู้อย่างเป็นระบบ มีความสามารถในการใช้เครื่องมือและเทคนิควิธีการต่าง ๆ เป็นอย่างดี พิจารณาร่วมกับผู้ถูกประเมินถึงข้อดีข้อเสียของคำถามในการประเมิน สื่อสารถึงวิธีการ เทคนิค ข้อจำกัดต่าง ๆ อย่างตรงไปตรงมา และให้ข้อมูลเพียงพอ
2. สมรรถนะของผู้ประเมิน ต้องมั่นใจว่าทีมประเมินผ่านคุณสมบัติที่จะประเมินโครงการนั้น ๆ ได้ ต้องมีสมรรถนะ (Cultural Competency) ที่จะทำงานกับกลุ่มที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมได้ ต้องรู้ข้อจำกัดของตัวเอง และหมั่นพัฒนาตนเองอยู่เสมอ
3. ความซื่อสัตย์และรักษาคำมั่นสัญญา ทำการเจรจาต่อรองอย่างตรงไปตรงมากับผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ค่าใช้จ่าย ภาระงาน ข้อจำกัด วิธีวิทยาที่ใช้ ขอบเขตของผลการประเมินและการใช้ข้อมูล ต้องเปิดเผยและยืนยัน ไม่มีผลประโยชน์ทับซ้อน (Conflict of Interest : COI) ก่อนรับงาน บันทึกและนำเสนอทุกการเปลี่ยนแปลงที่พบ ไม่หมกเม็ด ตกลุมพรางการประเมิน ทำงานอย่างหนักเพื่อคลี่คลายข้อคลางแคลงใจในกระบวนการประเมิน และเปิดเผยการใช้งบประมาณ
4. เคารพในมนุษย์ โดยนักประเมินพยายามทำความเข้าใจบริบทของการประเมิน ปฏิบัติตามจริยธรรมการวิจัย เช่น การรักษาความลับ การขอความยินยอมในการเก็บข้อมูล การลดความเสี่ยง สร้างประโยชน์สูงสุดจากการประเมิน และลดความเสี่ยงให้เหลือน้อยที่สุด ประเมินและสื่อสารผลการประเมินอย่างให้เกียรติ สนับสนุนให้เกิดความเป็นธรรมในการประเมิน เข้าใจ ยอมรับความแตกต่างในกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่าง ๆ
5. รับผิดชอบต่อส่วนรวมและสาธารณะ ให้ความสำคัญต่อมุมมองที่แตกต่างกัน ของกลุ่มต่าง ๆ อย่าให้ความสำคัญเฉพาะการทำงานประเมินและผลการประเมินเท่านั้น ควรพิจารณาผลข้างเคียงอื่น รวมทั้งสิ่งที่จะตามมาหลังการประเมินด้วย ยินยอมให้เข้าถึงข้อมูลการประเมิน รักษาสมดุลระหว่างความต้องการ ความสนใจของผู้ถูกประเมินและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องต่าง ๆ มองสังคมโดยรวม อย่าใส่ใจผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

บทสรุป

การประเมินสู่ความเป็นวิชาชีพ สู่ความต้องการสหวิทยาการเพิ่มขึ้นตามลำดับขั้นของการประเมิน เช่น เริ่มจาก กิจกรรม โครงการ แผนงานหรือยุทธศาสตร์ ชุมชนหรือองค์กร รัฐ เหนือรัฐระหว่างชาติ เป็นการประยุกต์ใช้แนวคิดการวิจัยทางสังคมศาสตร์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับโครงการ แผนงาน หรือกิจกรรมใด ๆ โดยมุ่งศึกษาเกี่ยวกับความเป็นไปได้ การกำกับติดตาม ประสิทธิภาพ ประสิทธิภาพและผลกระทบของโครงการ แผนงานหรือกิจกรรม มีรูปแบบการประเมินที่หลากหลายสามารถเลือกใช้ให้เหมาะในการประเมินกิจกรรมหรือโครงการประเภทต่าง ๆ ในที่นี้ได้นำเสนอ CIPP Model การประเมินแบบเสริมพลัง การประเมินโดยใช้ Outcome Mapping โดยเฉพาะตัวนักประเมินเอง ต้องเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถ รอบรู้ ยึดมั่นในจรรยาบรรณของนักประเมิน มีবারมีมากพอ เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง มีความคุ้มค่าคุ้มทุน และเห็นคุณค่า คุณงามความดีของการประเมินโครงการในแต่ละครั้ง

เอกสารอ้างอิง

- ธีรเดช ฉายอรุณ. การวิจัยเชิงประเมิน (Evaluation). เอกสารประกอบการบรรยาย ; 3 พฤษภาคม 2556 ;
ห้องประชุมโกเมน อาคารบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี, 2556.